

MAAL OG MINNE

Nr. 3-4, 1982

LIKT OG ULIKT OM DITT OG DATT*)

Paratagmer med fast rekkefølge

Av Svein Lie

1. Innledning

Det ideelle paratagme har to eller flere ledd som fritt kan bytte plass. I vår verden er forholda sjelden ideelle. Det gjelder også paratagmer. Vi ser det om vi prøver å forandre rekkefølgen i overskrifta: **Ulikt og likt om datt og ditt*. I disse para er rekkefølgen nemlig ikke fri, men «fryst fast», tilsynelatende uten grunn. Vi skal i denne artikkelen se om vi kan komme på sporet av noen av grunnene til at rekkefølgen er slik den er.

I de to eksempla i overskrifta er rekkefølgen helt fast. Men oftest er det slik at rekkefølgen ikke er helt fast eller helt fri. Ofte er det sterkere eller svakere tendens til at en rekkefølge blir foretrukket. F.eks. er det vel mulig å si *både oppe og nede* og *både nede og oppe*, men det første låter vel naturligere på norsk.¹

Ord som stilles sammen i faste forbindelser, er vanligvis enten 1) synonymmer (mer eller mindre) eller 2) antonymer (i vid betydning). De kan også være paronymer (ord som er underbegrep til samme overbegrep) som ikke nødvendigvis har «motsatt betydning».

Eksempler på synonymmer har vi i

tøys og tull, (i) rykk og napp, (med) lys og lykte, vett og forstand, drikk og svir, (i) flokk og følge.

Hit kan en regne sammenstillinger der ett eller begge ord sjelden eller aldri forekommer utenom nettopp denne sammenstillingen:

hulter til bulter, (med) brask og bram, rubb og stubb, tøv og tant, sus og dus, hist og pist, spott og spe.

Eksempler på antonymer («motsatt betydning») har vi i

mann og kone, folk og fe, krig og fred, ild og vann, høyt og lavt, likt og ulikt, lek og lærd, foran og bak, gi og få, (verken) fugl eller fisk.

Hit kan vi også regne uttrykk der ledda ikke har motsatt betydning i streng forstand, men der begrepa utfyller hverandre:

glass og ramme, pil og bu, (med) nebb og klør.

Enkelte ganger finner vi ord som er paronymer:

gul og blå, bøtter og spann, åker og eng.

De orda som stilles sammen på denne måten, er ofte bundet sammen ikke bare semantisk, men også formelt. Det gjelder spesielt de synonyme para, men også andre.

Ofte finner vi bokstavrim (allitterasjon):

vind og vær, (med) lys og lykte, (med) list og lempe, (med) nød og neppe, munn og mæle, liv og lyst, tøys og tull, tøv og tant, (i) flokk og følge, hus og hytte, (i) hui og hast, null og niks, helt og holdent, himmel og hav, sorg og sut, (i) lag og lyd, folk og fe, mann og mus.²

Også flere lyder kan være like i begynnelsen av orda:

(over) stakk og stein, stor og sterk, (til) spott og spe, smitt og smule, støtt og stadig, kring og krok, (med) brask og bram, (gjennom) brott og brann, klynk og klage, klappet og klart, kvist og kvas, fri og frank.

Og i slutten:

rubb og stubb, klabb og babb, sus og dus, hulter til bulter, gråt og låt, rett og slett, knall og fall, stas og fjas, kjas og mas, (stå) last og brast, (i) bunn og grunn, land og strand, hist og pist, dann og vann, dyrt og ryrt, skalte og valte,

og også:

her og der, hit og dit.

I sjeldnere tilfeller er det bare vokalen i orda som varierer:

rusk og rask, ditt og datt, pikk og pakk, hipp som happ, (i) ny og ne, ros og ris.

Vi har så langt observert at de orda som står i faste paratagmer, er bundet sammen semantisk og delvis formelt. Men ennå har vi ikke diskutert hvorfor de er bundet sammen på nettopp denne måten, eller mer presist: hvorfor rekkefølgen er slik den er. Det er det vi nå skal prøve å finne ut noe om.

De egenskapene ved orda som styrer rekkefølgen, er av to slag:

1) semantiske og 2) fonologiske. Det er rimelig å regne med at det

er semantiske årsaker til at det heter *her og der, for og mot, kjøpe og selge, Gud og djevel*. Men ved synonymmer kan det ikke være semantiske årsaker: *rubb og stubb, tull og tøys, ditt og datt, vett og forstand*. Da er det rimeligst å regne med at det er formelle, det vil her si fonologiske, årsaker.

De formelle kriteriene kan også spille en rolle ved ikke-synonyme par. Ulike regler kan komme i konflikt med hverandre, slik at vi ikke sikkert kan vite hva som styrer rekkefølgen. Men det finnes såpass mange klare eksempler at det likevel er mulig å formulere en del forholdsvis sikre regler.

2. Semantikk

Vi skal her se hvilke semantiske forhold som er med og bestemmer rekkefølgen i disse paratagmene. Det dreier seg her helst om forbindelser der rekkefølgen ikke er helt fast.

Under ellers like vilkår kommer gjerne det først som er:

1) Viktigst:

saft og vann, gin og tonic, sild og poteter, fisk og grønnsaker, kaffe og kaker, brød og smør, pølse og brød.

Det siste leddet blir her tolka som et slags «tilbehør» til det første. Men også andre uttrykk kan regnes hit:

sol og måne, herre og tjener.

Mindre faste uttrykk, men neppe med tilfeldig rekkefølge har vi i *USA og Canada, Spania og Portugal, Oslo og Bergen*. USA og Spania er mektigere og derfor viktigere for oss enn Canada og Portugal. Oslo er større og totalt sett viktigere for nordmenn flest enn Bergen.

2) Først: Det som i tid kommer først, blir også gjerne stilt først:

før eller seinere, før og etter, vinter og vår, til sjuende og sist, slit og sleng, kjøpe og selge, anger og bot.

Men (oftest) valgfritt, siden vi har en syklus: *natt og dag, dag og natt*

3) Her:

Her og der, hit og dit, dette (her) og det (der), her og hisset, dette og hint, dette og detta (dial.), heime og ute/borte, inne og ute.

Hit (eller under 2) hører kanskje også *komme og gå*.

Mot regelen går (*fra*) *fjern og nær, hist og her*, men i det siste eksemplet har orda mista sin egentlige betydning.

Denne regelen er vel også grunnen til at ens eget sted eller ens egen gruppe blir nevnt først: *Norge og Sverige, de norsk-russiske forhandlingene, Norsk-jugoslavisk samband*. I mange tilfeller vil en av høflighet likevel si: *Sverige og Norge*. Men, som Cooper & Ross (1975:105) sier: Høflige konvensjoner går vanligvis mot de naturlige tendensene.³

4) *Voksen*:

far og sønn, mor og datter, foreldre og barn, kvinner og barn, lærer og elev, ku og kalv.⁴

5) *Hankjønn*:

mann og kvinne, mann og kone, gutt og jente, konge og dronning, herr og fru (Hansen), Adam og Eva, Hans og Grete, Ola og Kari.

Her finnes unntak som

mor og far, brud og brudgom, mine damer og herrer.

Det siste bør betraktes som en høflig konvensjon, som går mot det naturlige.

6) *Levende*:

levende og døde, liv og død.

7) *Aktivt*:

subjekt og objekt, katt og mus, hest og vogn.

8) *Positivt*:

ja eller nei, ja og ha, for eller mot, pro et contra, på godt og vondt, positiv eller negativ, pluss eller minus, alle eller ingen, alt og ingenting, mange eller få, venn og fiende, med oss eller mot oss.

Hit hører også endel ord med negativt prefiks i annet ledd:

likt og ulikt, råd og uråd, vett og uvett, skyldige og uskyldige, (i) tide og utide, like eller mislike.

9) *Guddommelig*:

Gud og menneske, Gud og djevel, Gud og hvermann, himmel og helvete, kirke og stat, (sette) himmel og jord (i bevegelse), (men også: jord og himmel i andre forbindelser).

Som en rød tråd gjennom de ni punkta går det at det først kommer noe som ligger høyere oppe på en verdiskala, enten fordi det er positivt, er viktig, har høyere status pga. samfunnets tradisjonelle

verdinormer (voksen, mannlig, guddommelig), eller fordi det har større affinitet til taleren (her).

Vi har videre noen uttrykk for rom og retning:

10) *Oppe*:

opp og ned, oppe og nede, opp-ned, ovenpå eller nedenunder, over og under, øvre og nedre, høg og låg, topp og bunn, fjell og dal, berg og dal(-bane)

11) *Høgre*:

høgre og venstre

12) *Vertikal* (dvs. dimensjonen vi behandla under 10, dominerer over den vi behandla i 11):

høyde og bredde, høyde og lengde

Også disse siste faktorene kan forklares ut fra et verdihierarki. Opp er den «positive» retningen, og *høgre* er den «gode» sida (*hun var hans høyre hånd*, jfr. et *venstrehåndsarbeid*).

Vi skal nå forlate de semantiske forholda og finne fram til formelle forhold som kan påvirke rekkefølgen i fastfryste paratagmer. Vi kommer imidlertid til også å ta opp enkelte semantiske faktorer av mer generell art underveis.

3. Fonologiske faktorer

De fonologiske faktorene som synes å være relevante for rekkefølgen i paratagmer, er antall stavinger, konsonantisme (i framlyd og utlyd) og vokalisme. Den første faktoren, antall stavinger, er iøynefallende, men komplisert, så den vil bli tatt opp til slutt. Men fordi den virker inn, vil vi i avsnitta om konsonantisme og vokalisme bare ta for oss eksempler der antallet stavinger er likt i begge ledd.

3.1. *Konsonantisme*.

Følgende regel ser ut til å gjelde:

1) *Under ellers like vilkår vil det ordet som har flest konsonanter i framlyd, komme sist.*

Eksempler:

(i) bunn og grunn, bære eller briste, fiks og fjong, (med) fynd og klem, først og fremst, gard og grend, (fra) gard og grunn, godt og brått (fylgjest sjeldan åt, ordtak), gater og streder, gul og blå, hatt og frakk, henge og slenge, hogg og slag, huld og tro, (i)

hurten og sturten, jevnt og trutt, kiv og strid, kjøtt og blod, kjøtt og flesk, kyss og klem, land og strand, last og brast, lov og pris, lukt og smak, (på) lykke og fromme, (bak) lås og slå, mat og klær, (med) nebb og klør, (til) nytte og glede, nål og tråd, pomp og prakt, rett og plikt, rett og slett, rive og slite, (i) ro og fred, rubb og stubb, rusk og snusk, saft og kraft, sand og grus, skikk og bruk, slite og streve, sur og tverr, sus og brus, synd og skam, syte og klage, takk og pris, tid og sted, vann og brød, vel og bra, velge og vrake, vidt og bredt.

Vi kan også ta med et par eksempler uten konsonant i framlyd:

angst og gru, att og fram, av og på, av og til, aur og saur, om og men.

Mot regelen går noen få eksempler, mest innlånte:

blott og bar (<ty. bloss und bar), klabb og babb, knall og fall (<ty. Knall und Fall), skalte og valte (<ty. schalten und walten), skog og mark, (i det) store og hele, trøste og bære.

Men regelen er såpass sterk at den av og til omformer innlånte uttrykk, f.eks. når tysk *Grund und Boden* gir no. *bunn og grunn* (jfr. sv.

i grund och botten), og når tysk *schlecht und recht* blir *rett og slett* (jfr. da. *slet og ret*). Jfr. også at *vann og brød* tilsvarer eng. *bread and water*.

I utlyd derimot er det ingen klar tendens til at antall konsonanter skulle spille noen rolle.

Ikke bare antall konsonanter, men også kvaliteten på konsonanten kan spille en rolle for rekkefølgen. Hvis vi først ser på framlyd, har vi følgende par der bare kvaliteten på konsonanten er forskjellig:

handel og vandel, hist og pist, hit og dit, (som seg) hør og bør, råd og dåd, sus og dus – og dessuten: dann og vann (<ty. dann und wann).

Av andre par har vi bl.a.:

helt og fullt, (granske) hjerter og nyrer, (som) hund og katt, (til) hygge og nytte, (i) hytt og vær, (love) høyt og dyrt, høyt og lytt, land og folk, liv og sjel, lodd og del, løst og fast, rakk og pakk, rein og skjær, rett og skjell, rykk og napp, røyk og damp, råd og vink, skinn og bein.

Disse eksempla antyder følgende regel:

2) *Under ellers like vilkår står et ord med større sonoritet i framlyd foran et ord med mindre sonoritet i framlyd.*

Vi regner da graden av sonoritet slik:

↓ Klusil
 ↓ Frikativ (spirant)
 ↓ Nasal
 ↓ Likvid
 ↓ Laryngal (h)

Mot denne regelen går bare få eksempler:

dann og vann, by og land, kull og kjønn (<da. kul og køn, med lik sonoritet i framlyd), takk og lov.

I utlyd er det snarere omvendt:

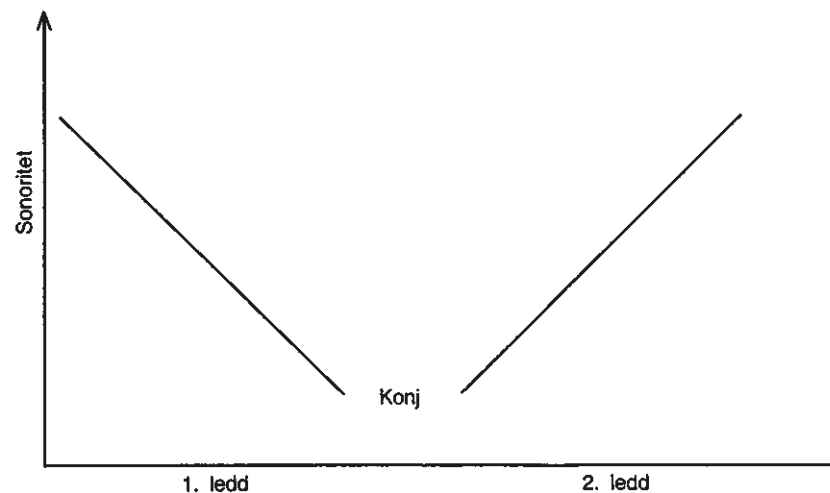
3) *Under ellers like vilkår står et ord med mindre sonor konsonant i utlyd foran et ord med mer sonor konsonant.*

Av eksempler som støtter regelen kan vi nevne:

blott og bar, brott og brann, drikk og svir, godt og vel, (med) hud og hår, hus og heim, hytt og vær, kropp og sjel, liv og sjel, nebb og klør, rett og skjell, ryk og reis, sett og vis, skrik og skråll, stokk og stein, takk og lov, vind og vær.

Eksempler som går mot regelen: *kull og kjønn, tull og tøys*. Men iallfall det første eksemplet er svakt som moteksempel, for forskjellen i sonoritet mellom likvid og nasal er minimal, om den finnes.

Dersom vi tar for oss alle disse reglene om konsonantisme, kan vi ane et mønster. Hvis vi holder vokalene utafør, og hvis vi sier at en

konsonantforbindelse har mindre sonoritet enn en enkel konsonant, kan vi formulere følgende mønster:

Leddene i faste paratagmer ordnes slik at vi får maksimal sonoritet i begynnelsen og slutten av paratagmet og minimal sonoritet (maksimal obstruens) før og etter konjunksjonen.

3.2 Vokalisme.

Også vokalismen kan spille en rolle for rekkefølgen i faste paratagmer. Jeg har ikke funnet noen klar tendens til at vokallengden spiller noen rolle. Men kvaliteten kan i enkelte tilfeller være avgjørende.

Klarest er dette ved *i* og *a*. Vi har her følgende par der bare vokalen skiller:

ditt og datt (< nty. dit un dat=hty. dies und das), hipp som happ, pikk og pakk, svinse og svanse

og dessuten:

ild og vann, kvist og kvas, spinke og spare

Vi kan også ta med noen eksempler uten konjunksjon. Flere av disse glir over i komposita:

ding – dang (– dong), kling – klang, tikk – takk, snipp – snapp (– snute), ride-ride-ranke, tripp – trapp (– tresko), riv – rav (– ruskende), dingel-dangel, krimskrams, miksmaks, fiksfakseri, flikkflakk, snikksnakk, siksak, visvas, virvar.

3.3 Antall stavinger.

Den mest iøynefallende av de formelle reglene er antakelig følgende:

4) *Under ellers like vilkår vil siste ledd i paratagmet ha flere stavinger enn første.*

Som regel består disse paratagmene av et enstavingsord og et tostavingsord, og tostavingsordet vil dermed komme sist. Denne regelen har vært lenge kjent. Den er formulert av Behaghel som *Gesetz der wachsenden Glieder*, men skal visstnok gå like tilbake til inderen Panini.

Regelen er nevnt som gyldig for norsk av bl.a. Liestøl (1910:23), Western (1919:76), Selmer (1919:118) og Iversen (1929:444).

Det fins en rekke eksempler som bekrefter denne regelen. Det er for det første mange substantiviske paratagmer, der første element er et enstavingsord og annet element er et tostavingsord som ender på trykklett *-e*:

berg og bære, bot eller bane, (over) dy og dike, død og pine, død og plage, (fra) fjell til fjære, flo og fjære, (men sv. ebb och flod), (i) flokk og følge, form og farge, fryd og glede, fukt og råte, fyr og flamme, glass og ramme, (over) hals og hode, hauk og due, hell og lykke, hjelp og støtte, hus og hytte, jakt og fiske, klynk og klage, kraft og styrke, land og rike, list og lempe, liv og lære, liv og røre, (med) lys og lykte, lys og mørke, lys og skygge, lys og glede, lys og varme, lås og lukke, lått og lögje, makt og velde, makt og ære, mulm og mørke, munn og mæle, mynt og krone, mål og mæle, mål og mette, navn og rykte, (med) nød og neppe, pest og plage, pil og bue, plett og lyte, pott og panne,⁵ (til) punkt og prikke, (på) rad og rekke (el. rekke og rad), rubb og rake, ry og rykte, skam og skade, (hver) smitt og smule, sorg og glede, (i) storm og stille, tang og tare, takt og tone, takk og ære, tort og svie, tro og love, (på) tro og ære, tukt og ære, (verken) vind eller væte.

En del, men ikke så mange, har et 2. ledd som ender på konsonant:

blokk og blyant, (love) bot og bedring, (i) fred og fordragelighet, (i) fryd og gammen, gråt og jammer, (takke sin) gud og skaper, (til) heder og verdighet, kniv og gaffel, leik og alvor, liv og lagnad, liv og levnet, lov og orden, lyn og torden, løgn og bedrag, mål og mening, ord og uttrykk/vendinger, (fra) sans og samling, (til) skrekk og advarsel, smak og behag, sol og sommer, (i) tur og orden, vett og forstand, (komme til skjels) år og alder.

Også ved adjektiver/adverb ser regelen ut til å gjelde. Noen har 2. ledd på trykklett *-e*:

langt og lenge, mangt og mye, titt og ofte, tyst og stille, vel og ille, men oftere ender 2. ledd på-ig/lig:

fiks og ferdig, fri og freidig, (love) høyt (dyrt) og hellig, klar og fyldig, klar(t) og tydelig, lys(t) og luftig, lett og luftig, løs og ledig, pen(t) og pyntelig, rask og rørig, rett og riktig, seint og tidlig, stø og rolig, støtt og stadig, ærlig og redelig

Men vi har også andre eks.:

frisk og opplagt, glad og fornøyd, helt og holdent, kvitt eller dobbelt, sur og gretten, tynn og mager/spinkel, ung og vakker, vel og vakkert, vrang og vrien.

Vi ser altså at det spesielt ved substantiver, men også ved adjektivi-

ver og adverb, er en klar tendens til å sette det ordet som har flest stavinger, sist. I de aller fleste tilfellene dreier det seg om et tostavingsord. Vi ser også at de aller fleste av disse igjen ender på en trykklett vokal.

En støtte for hovedregelen om at det lengste kommer til slutt, finner vi også i uttrykk der ett av ledda består av flere ord:

(ha) bukta og begge endene, (ane) fred og ingen fare, (love) gull og grønne skoger, (gå for) lut og kaldt vann.

*

Men trass i det overveldende materialet som støtter opp under hovedregelen, finnes det også unntak. De ser ut til å ordne seg i flere grupper.

For det første er det ei gruppe substantiviske uttrykk der 1. ledd ender på *er/el*:

bulder og brak, dunder og brak, glitter og stas, pinsel og straff, redsel og gru, rubbel og bit, sludder og vrøvl, sludder og vås, åker og eng

og et par adjektiver/adverb:

ender og då, sikkert og visst (el. visst og sikkert).

Det interessante med disse eksempla er at alle tostavingsorda har tonelag (tonem) 1. Derimot har nesten alle tostavingsord som følger hovedregelen, tonelag 2. Dette kunne en kanskje bruke til en historisk forklaring. Ord med tonelag 1 var opprinnelig enstavingsord: *åker* < *akr*, og derfor var denne typen opprinnelig ikke unntak i det hele tatt. Seinere har så uttrykk med nyere låneord, som *bulder* og *brak*, slutta seg til denne typen.

Men dette er neppe noen god forklaring. For det første sier den ikke hvorfor vi ikke like gjerne har fått *eng* og *åker*. Og for det andre har vi samme rekkefølge i ei gruppe ord der 1. ledd har tonelag 2, nemlig substantiver i flertall:

armer og bein, busker og kratt (men: trær og busker), bøker og blad, bømmer og spann, dager og år, filler og bein, holmer og skjær, kopper og kar, kopper og krus, kuler og krutt⁶, kunster og knep, lopper og lus, (alt hva) remmer og tøy (kan holde), planter og dyr, saker og ting, skuffer og skap, tusser og troll, viser og vers.⁷

Det finnes riktignok her eksempler som følger hovedregelen:

feil og mangler, liv og lemmer, (borti) staur og vegger, (ofre) tid og krefter, (med) tid og stunder, øl og pølser

men de ser ut til å være i mindretall. Vi ser også at nyere uttrykk som *boller* og *brus* og *penger* og *pass* retter seg etter typen *armer* og *bein* med tostavingsordet først. Vi legger videre merke til at uttrykket *dager* og *år* også forekommer i entall, men da som *år* og *dag*.

Noen god forklaring på disse unntaka fra hovedregelen har jeg ikke. Men la oss drive litt «kvalifisert gjetning».

En kan tenke seg at stavingsstrukturen spiller en rolle. Dersom vi sammenlikner *flokk* og *følge* med *følge* og *flokk*, vil vi se at det siste uttrykket fonologisk er mindre harmonisk på to punkter:

1. Vi får vokalsammenstøt (hiatus) mellom 2. og 3. staving. Dette er noe som mange språk prøver å unngå ved å sette inn konsonanter eller halv vokaler i slike posisjoner.

2. Siste staving er lukket (dvs. ender på konsonant). Vi veit at åpne stavinger er vanligere og mer grunnleggende enn lukkede. Stavingsstypen KV er den vanligste universelt, og i flere språk, f.eks. japansk, er den nesten enerådende.

Det er her altså to gode grunner til at vi får rekkefølgen *flokk* og *følge* og ikke *følge* og *flokk*. I typen *kopper* og *kar* er ikke disse grunnene til stede. Vi får her uansett rekkefølge verken vokalsammenstøt eller åpen staving til slutt.

At stavingsstrukturen spiller en rolle for rekkefølgen, kan også noen andre fakta tyde på. Jeg har lest gjennom Jonas Lie: *Trold* og funnet at når to svake verb, det ene på *et* og det andre på *te/de* var sideordna, så stod i 15 tilfeller det på *et* først, bare i 3 tilfeller sist. Med andre ord rekkefølgen *rotet* og *snuste* var klart i majoritet. Med denne rekkefølgen får vi maksimalt antall harmoniske stavinger: vi får konsonant foran *og* og åpen staving til slutt. Med motsatt rekkefølge får vi vokalsammenstøt og lukket staving til slutt.

Hvis vi nå vender tilbake til substantivene våre, ser vi at det er et problem med denne «forklaringa» – den forklarer nemlig ikke det den skulle forklare. Den viser hvorfor det er mer naturlig at det heter *flokk* og *følge* enn *følge* og *flokk*, men den forklarer ikke hvorfor det heter *kopper* og *kar* og ikke *kar* og *kopper*. Det eneste vi kan si ut fra stavingsstrukturen, er at vi like gjerne kan ha den ene som den andre rekkefølgen, men ikke hvorfor den ene er mer naturlig. Vi skal derfor også se på en annen mulig forklaring på hvorfor *kopper* og *kar* m.fl. går mot hovedregelen.

I de fleste uttrykka som følger hovedregelen, er ledda helst synonyme (*flokk* og *følge*), eller de utfyller hverandre på en naturlig måte (*mynt* og *krone*, *sorg* og *glede*, *pil* og *bue*). De er sterkere idiom-

tisert enn de som går mot hovedregelen, og de har derfor oftere ord som ikke eksisterer ellers (*nød og neppe, rubb og rake*).

Bare få av eksempla med flertallsord er synonymer (*saker og ting*) eller naturlige motsetninger (*planter og dyr*). Oftere er de to hyponymer til et overbegrep som også har andre likeverdige hyponymer. Når *bøtter og spann* opptrer sammen, er det derfor ikke fordi de er synonymer eller utgjør en naturlig enhet. Det er vel heller fordi koordineringa utvider og forsterker, intensiverer. Vi kan se det bl.a. på det at vi kan si *ikke bare bøtter, men også spann*. Også *kopper og kar, skuffer og skap, dager og år og planter og dyr* (?) kan gå inn i ei slik ramme. Det gjør derimot ikke de fleste av uttrykka med enstavingsordet først: **ikke bare flokk, men også følge*, og heller ikke flertallsord som følger hovedregelen: *? ikke bare feil, men også mangler*. Dette innebærer at uttrykk som *bøtter og spann* gjerne blir brukt emfatisk. Dersom vi nå skulle lage oss en teori om hvordan dette henger sammen med rekkefølgen, kunne vi tenke oss at emfasen blir sterkere poengtert dersom siste stavinga er trykksterk. En viss støtte for en slik teori kan en muligens finne når en ser på hvordan parataktiske verbuttrykk oppfører seg. Vi skal derfor se nærmere på disse.

Ved verb ser det ut til at den regelen vi har postulert tidligere om at det lengste ordet kommer sist, ikke gjelder. Vi har her ikke så ofte klart idiomatiserte uttrykk, men i de eksempla som kommer nærmest, er det helst enstavingsordet som kommer sist:

banna og svor, bygge og bo, gnikke og gnu, eier og har, halte og drog, hoppa og spratt/sprang, hylte og skreik, klukka og lo, lakker og lir, smilte og lo, spirer og gror, takker og ber, trygla og bad, tura og drakk, varte og rakk.

Flere har *gå* som 2. ledd:

(det) hangler og går, humper og går, rusler og går, surra og gikk, trasker og går, (alle som kan) krype og gå, (hun lot det) skure og gå.

*I noen tilfeller er rekkefølgen friere:

(han) spurte og grov el. grov og spurte, (de) spilte og sang el. sang og spilte.

Men også her kommer vel helst enstavingsordet sist.

Noen eksempler følger hovedregelen, med flerstavingsordet sist:

(du må da) fatte og begripe (det), fri og bevare (oss), snu og vende (på), vri og vende/vrenge (på).

Hovedtendensen ser likevel ut til å være at enstavingsordet kommer sist.

Siden vi her har færre helt faste uttrykk, har jeg tatt for meg noen tekster for å se om vi der finner noen tendens.

I Norsk folkedikting I og II: *Eventyr* har jeg funnet 25 eksempler på typen *hoppa og sprang* mot bare to klare eksempler på motsatt rekkefølge.⁸ I et utvalg av Per Sivle (*Brigde. Nye Vossa-Stubbar*) var talla 16 mot 1. I Jonas Lie: *Trold* var det samme tendens, men svakere: 25 mot 17. (Jeg har da ikke tatt med eksempler av typen *går og synger* og heller ikke andre eksempler der rekkefølgen er bestemt av betydningen.) Disse talla bekrefter det vi antyda tidligere: Ved parataktiske verb er det en klar tendens til at enstavings verbet kommer til slutt.

Men det er også interessant å se på de eksempla som ikke følger denne tendensen. Når vi ser på de eksempla ovafor som har enstavingsordet først, altså *snu og vende (på)* m.fl., ser vi at de alle har det til felles at det siste verbet krever ei utfylling av et eller annet slag. Med andre ord, verbet avslutter ikke intonasjonsgruppa. Det samme gjelder unntaka i eventyra og hos Sivle. Og det gjelder også de fleste av de 17 eksempla hos Lie som har enstavings verbet først: *drakk og mesket sig, spratt og sprellet den, rev og rugget i stenen*.⁹

På den andre sida ser vi at i de eksempla der enstavings verbet kommer sist, kommer det som regel ikke noe obligatorisk ledd etter. Med andre ord, verbet vil oftest avslutte intonasjonsgruppa.

Vi var tidligere, under omtalen av *bøtter og spann* o.l., inne på at det kanskje var slik at det var en sammenheng mellom emfase og det å få trykksterk staving til slutt i slike uttrykk. Vi har nå sett at i verbuttrykk er det ofte slik at vi får trykksterk staving til slutt når verbet avslutter intonasjonsgruppa. Vi har til nå ikke drøfta mulig emfase i disse verbuttrykka. Men en vil fort se at mange av disse har en naturlig uttale med emfase: *Banna og svor, hylte og skreik, halte og drog* m.fl. Det kan derfor se ut som det er noe i hypotesen om at en i emfatiske uttrykk gjerne får et enstavingsord til slutt.

Men ikke alle verbpar kan forklares på denne måten. Det er neppe rimelig å si at *klukka og lo* og *hangler og går* mest naturlig blir uttalt med emfase. Her må det være andre faktorer som spiller en rolle. Vi veit at i en del verbuttrykk er rekkefølgen fastlagt fordi det første verbet uttrykker aksjonsart e.l.: *går og leser, står og synger, sitter og strikker*. Hit bør vi vel også regne: *driver og fisker*.

Det blir gjerne sagt at det første verbet fungerer som et slags hjelpeverb i forhold til det siste, som regnes som hoved verbet.

Tilsvarende forhold kan vi også få i andre verbuttrykk, der første verbet ikke uttrykker aksjonsart:

Jeg pusler og leser	(*leser og pusler)
Jeg strever og skriver	(*skriver og strever)
Jeg klimprer og spiller	(*spiller og klimprer)
Det spruter og regner	(*regner og spruter)

Også her har 1. verb en slags hjelpefunksjon i forhold til 2. verb. Det semantiske forholdet kan være noe forskjellig, men ofte betegner 1. verb nærmest måten handlingen skjer på (f.eks. *klimprer* og *spiller*). Når det er slik, kan vi ikke forandre rekkefølgen av verba.¹⁰

Hvis vi vender tilbake til våre eksempler, ser vi at flere verbpar går inn i et slikt mønster. Det gjelder bl.a. *klukka* og *lo* (=lo på en klukkende måte, jfr. *klukklo*) og flere av para med *gå* som 2. ledd. Rekkefølgen kan altså her være bestemt av at det siste verbet er det viktigste.

Dersom vi skal oppsummere dette kapitlet om antall stavinger i faste paratagmer, kan vi slå fast: Ved substantiver er det en klar tendens til at ordet med flest stavinger kommer sist. Men det omvendte er regelen hvis det flerstava ordet ender på *-er/el*. Ved adjektiver kommer også helst det flerstava ordet sist, spesielt hvis det ender på vokal. Ved verb er regelen nærmest motsatt: det lengste verbet kommer først. Men når det ikke er naturlig med pause etter verba, er tendensen ikke så klar.

Dette er noen faktiske tendenser vi kan iaktta. Vi har også lansert noen teorier som skulle kunne forklare tendensene. Men de får ikke tas for alvorlig. De er ment som høgtenking – og som invitasjon til andre til å tenke videre.

TILLEGG

Noen faste parataktiske uttrykk	(på alle) bauger og kanter
ordna alfabetisk:	berg og bære
1. <i>Substantiviske</i>	(over) berg og dal
anger og bot	bot eller bane
angst og gru	(love) bot og bedring
armer og bein	(med) brask og bram
(mellom) barken og veden	(gjennom) brott og brann
	(ha) bukta og begge endene

(med) bulder og brak	(over) hals og hode
(i) bunn og grunn	handel og vandel
by og land	hauk og due
bøker og blad	hell og lykke
bøtter og spann	himmel og hav
dager og år	hjelp og støtte
drikk og svir	(granske) hjerter og nyrer
(med) dunder og brak	hogg og slag
(over) dy og dike	holmer og skjær
død og pine	(med) hud og hår
død og plage	(i) hui og hast
feil og mangler	hummer og kanari
filler og bein	hund og katt
fisk og vilt	(i) hurten og sturten
flo og fjære	hus og heim
flokk og følge	hus og hytte
folk og fe	hy og hår
form og farge	(til) hygge og nytte
fred og fordragelighet	(i) hytt og vær
(ane) fred og ingen fare	hør og heim
fryd og gammen	(som) ild og vann
fryd og glede	jakt og fiske
(verken) fugl eller fisk	kiv og strid
fukt og råte	kjas og mas
fusk og fanteri	kjøtt og blod
futt og fart	kjøtt og flesk
fyll og fest	klabb og babb
(med) fynd og klem	klynk og klage
fyr og flamme	knall og fall
gard og grend	kopper og kar
(fra) gard og grunn	kopper og krus
gater og streder	kraft og styrke
glass og ramme	kreti og pleti
glitter og stas	krig og fred
gods og gull	(hver) krink og krok
gråt og jammer	kropp og sjel
gråt og låt	(på) kryss og tvers
gråt og tenners gnissel	kuler og krutt
(takke sin) gud og skaper	(lyse i) kull og kjønn
(love) gull og grønne skoger	kunster og knep

kvist og kvas
 kyss og klem
 (i) lag og lyd
 land og folk
 land og rike
 land og strand
 (stå) last og brast (med)
 leik og alvor
 (med) list og lempe
 (ofre) liv og lemmer
 liv og levnet
 (med) liv og lyst
 liv og lære
 liv og røre
 liv og virke
 lodd og del
 lopper og lus
 lov og dom
 lukt og smak
 (gå for) lut og kaldt vann
 (på) lykke og fromme
 lyn og torden
 lys og glede
 (med) lys og lykte
 lys og mørke
 lys og skygge
 lys og varme
 løgn og bedrag
 (under/bak) lås og lukke
 (bak) lås og slå
 lått og løjje
 makt og velde
 makt og ære
 mann og mus
 (gjennom) marg og bein
 mat og klær
 (i) (nattens) mulm og mørke
 munn og mæle
 mynt og krone
 mål og mening

mål og mette
 mål og midler
 mål og mæle
 navn og rykte
 (med) nebb og klør
 (i) ny og ne
 (til) nytte og glede
 (med) nød og neppe
 nål og tråd
 pest og plage
 pikk og pakk
 pil og bue
 plett og lyte
 pomp og prakt
 (i) pose og sekk
 pott og panne
 (til) punkt og prikke
 rad og rekke (el. rekke og rad)
 redsel og gru
 rett og plikt
 rett og skjell
 (ha verken) rist eller ro
 (i) ro og fred
 (i) ro og mak
 ros og ris
 rubb og rake
 rubb og stubb
 rubbel og bit
 rusk og rask
 rusk og snusk
 (i) rykk og napp
 røyk og damp
 råd og dåd
 råd og vink
 saft og kraft
 saker og ting
 (fra) sans og samling
 sed og skikk
 (på) sett og vis
 singel og sand

tøys og tull
 ungar og spillemann
 vann og brød
 ve og vel
 vett og forstand
 (verken) vind eller væte
 (for) vind og vær
 viser og vers
 (med) vitende og vilje
 åker og eng
 år og dag

2. *Adjektiviske/adverbiale*
 att og fram
 bastet og bundet
 blott og bar
 dann og vann
 dyrt og hellig
 dyrt og ryrt
 ender og då
 evig og alltid
 fiks og ferdig
 fiks og fjong
 fillet og fæl
 fri og frank
 fri og freidig
 frisk og opplagt
 fullt og fast
 først og fremst
 gammel og god
 glad og fornøyd
 godt og vel
 (på) godt og vondt
 grått og trist
 gul og blå
 helt og holdent
 her og der
 her og hisset
 hist og pist
 hit og dit

(i) hui og hast
 huld og tro
 høyt og dyrt
 høyt og hellig
 jevnt og trutt
 kaldt og rolig
 klappet og klart
 klar og fyldig
 klart og tydelig
 kort og fyndig
 kort og godt
 langt og lenge
 lek og lærd
 lenge og vel
 lett og luftig
 lyst og luftig
 løst og fast
 løst og ledig
 mangt og mye
 pent og pyntelig
 rask og rørig
 rein og skjær
 rett og riktig
 rett og slett
 seint eller aldri
 seint og tidlig
 (til) sjuende og sist
 stor og sterk
 stykkevis og delt
 stø og rolig
 støtt og stadig
 sur og gretten
 sur og tverr
 titt og ofte
 tjukk og feit
 (i) tykt og tynt
 tynn og mager
 tynn og spinkel
 tyst og stille
 vel og bra

vel og ille
 vel og vakkert
 vidt og bredt
 vill og gal
 visst og sant
 vrang og vrien el.
 vrien og vrang
 (verken) vått eller tørt
 ærlig og redelig

3. Verbale

bygge og bo
 bære eller briste
 eier og har
 fatte og begripe
 henge og slenge
 (som seg) hør og bør
 lakke og li
 lide og stride
 puste og pese
 rive og slite
 ryk og reis
 skalte og valte
 slite og streve
 spinke og spare
 spørre og grave
 svinse og svanse
 syte og klage
 ta og føle (på)
 takker og ber
 trygle og be
 trøste og bære
 tusle og tasle
 velge og vrake
 vente og se
 vri og vende
 vri og vrenge

4. Andre

akk og ve
 av og på

av og til
 ditt og datt
 et og annet
 (i) ett og alt
 hei og hå
 ja og ha

null og niks
 om og men

5. Ikke-parataktiske
 hipp som happ
 hulter til bulter

NOTER

* Denne artikkelen hadde som utgangspunkt en tilsvarende studie for engelsk av Cooper & Ross (1975). Jeg har også hatt glede av et liknende arbeid av Malkiel (1959). Enkelte sider av emnet er på nordisk grunn behandla av Andersen (1893) og Bendz (1967).

¹ Vi skal her behandle først og fremst sideordna ord. Men enkelte ganger vil vi trekke inn ord som stilles sammen uten konjunksjon, f.eks. *kling* – *klang*, evt. i (dvandva-) sammensetninger, f.eks. *krimskrams*, da rekkefølgen her, iallfall delvis ser ut til å være styrt av samme prinsipper som ved sideordna ledd. I enkelte tilfeller har jeg også trukket inn andre syntagmer, f.eks. *hipp som happ* og *hulter til bulter*.

² Tendensen til allitterasjon er så sterk at enkelte uttrykk blir forandra slik at de får allitterasjon. Falk og Torp (1910:845) nevner at eldre dansk *vere kop* og *pande* er omdanna til både *vere pot (te)* og *pande* og *vere kop* og *kande*. På samme måte er *med pikk* og *pakk* omdanna etter tysk *mit Sack und Pack* (Falk og Torp 1910:811).

³ Et interessant eksempel på at ens eget kommer først, har vi i navnet på hovedspråket i Jugoslavia, som her i Norge og i Serbia kalles *serbokroatisk* (*srpsko-hrvatski*). Det heter nemlig i Kroatia *kroatoserbisk* (*hrvatskosrpski*).

⁴ Hit kan en kanskje også regne *eldre* og *ynge*. Men på den annen side heter det helst *unge* og *gamle*. I avismaterialet i Allén (1975) finnes *unga* og *gamla* fem ganger, med omvendt rekkefølge ingen. *Åldre* og *ynge* har tre belegg, det omvendte ingen. – Merk også at mens det helst heter *unge* og *gamle*, heter det derimot *gamle* og *nye* (hos Allén fem ganger, omvendt ingen).

⁵ Eksemplet blandes ofte med *pytt-i-panne* til *pytt* og *panne* (registrert både i Aftenposten og Dagbladet 1979).

⁶ Western (1919:76) bruker her eksemplet *krudt* og *kuler*. Denne rekkefølgen virker ikke naturlig for meg.

⁷ Alnæs (1916:139) hevder at *gutt* og *pike* er naturligere enn *gutter* og *piker*, og *synger* og *spiller* er bedre enn *spiller* og *synger*. Hans forklaring ser ut til å være at tonestigningen på l. ledd opp til *og*, som uttales med høg tone, er naturligere ved tonelag 1 enn ved tonelag 2. Forklaringa kunne passe på typen *bulder* og *brak*, men ikke på typen *bøtter* og *spann*. Det er dessuten vanskelig å se hvordan forklaringa ville passe for dialekter med annen uttale av tonelaga.

⁸ Vi tar her med eksempla fra eventyra (noen forekommer flere ganger):
 dunde og skalv, skudra og skalv, riste og skalv, hoppa og sprang, tana og sprang, dansa og sprang, freste og lo, gliste og lo, amla og gnog, lyste og skein, glima og skein, totta og sleit, ropa og skreik, tura og drakk, krafsa og grov, hylte og kvein, sutra og gret, ropa og gret, dundra og skaut, gnika og bad, krona og krynt.

⁹ Noen av de verba som ikke krever utfylling i disse uttrykka, gjør det når de står aleine. *Det varte og rakk* krever ingen adverbialutfylling, men både *vare* og *rekke* står nødig uten utfylling ellers (*rekke* har også annen betydning). Og *li* krever vanligvis adverbialutfylling, men står uten i *det lakker og lir*.

¹⁰ Det finnes også koordinerte adjektiver der vi har et mer spesialisert ord foran et mer generelt:

A: Det var veldig reint og pent der/? pent og reint

Han er så møkkete og fæl/? fæl og møkkete

Den er så mild og fin/? fin og mild

Den var så blass og stygg/? stygg og blass

Den var varm og god/ god og varm

B: Hun er ung og vakker/? vakker og ung

Han er gammel og grå/? grå og gammel

Du som er så stor og sterk/? sterk og stor

Han er så sur og ekkel/? ekkel og sur

Ho er høy og slank/? slank og høy

I disse eksempla er det semantiske forholdet likevel noe annerledes enn ved verb. Vi har nærmest en slutning fra 1. til 2. ledd:

Han er møkkete – og derfor fæl

Det er her ett forhold ved 'han' vi beskriver, ikke to:

?Han er både møkkete og fæl

Noen av disse paratagmene har interessante trykkforhold.

Det vanligste i paratagmer er at begge ledd har hovedtrykk om lag like sterkt:

Jeg traff Éva og Lise i går

Dette stemmer med uttalen av paratagmene under B ovafor:

Hun er úng og vákker

Paratagmene under A derimot har, iallfall i min (østlandske) uttale, bare ett hovedtrykk. Vanlige paratagmer ellers får gjerne ett hovedtrykk når det oppfattes som en betydningsmessig enhet, men trykket ligger da på 2. ledd:

Jeg leser Asbjørnsen og Móe

Jeg skal til Hansen og Dýsvik

1. ledd får da gjerne en «flat» tonegang (og nøytralisert tonelag). Men i disse adjektiviske paratagmene faller trykket på 1. ledd:

* Den er så mókkete og fæl

Denne uttalen er begrensa til ei mindre gruppe adjektivforbindelser, nemlig slike som har *god*, *fin*, *pen*, *fæl*, *stygg*, *var* og kanskje noen til som 2. ledd.

Antall stavinger spiller her neppe noen rolle, for både rekkefølge og intonasjon er den samme i flertall:

De var så fíllete og fæle

Fargene var så dúse og fine

LITTERATUR

Allén, S. (1975): *Nusvensk frekvensordbok 1*. Stockholm.

Alnæs, I. (1916): *Norsk sætningsmelodi*. Kristiania.

Andersen, V. (1893): *Gentagelsen*. I V. Andersen: *Danske studier*. København. (Opprinnelig trykt i *Dania I*, 1890–92.)

Bendz, G. (1967): *Ordpar*. Stockholm.

Bø, O. (red.) (1977): *Norsk folkediktning I–II*. Eventyr 3. utg. Oslo.

Cooper, W. E. & J. R. Ross (1975): *Word Order*. I R.E. Grossman m.fl. (red.): *Functionalism*. Chicago Linguistic Society.

Falk, Hj. & A. Torp (1910–11): *Norwegisch-Dänisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg.

Iversen, R. (1929): Om sluttstilling av verbet i norsk folkemål. I *Festskrift til Axel Kock*. (Opptrykt i O. T. Beito & I. Hoff (red.) (1973): *Frå norsk målføregransking*. Oslo.)

Lie, J. (1890): *Trold*. Kjøbenhavn.

Liestøl, K. (1910): Nynorsk målføring i tale og skrift samanlikna med gamalnorsk. *Maal og Minne*.

Malkiel, Y. (1959): Studies in irreversible nominals. *Lingua 8*.

Selmer, E. (1919): Om rytmiske tendenser i visse ordgrupper. *Maal og Minne*.

Sivle, P. (1925): *Skrifter I–II*. Oslo.

Western, A. (1919): «At rette smed for baker». *Maal og Minne*.